

ON PREHISTORY OF THE «RUSSIAN LAND» OF THE 11th-13th CENTURIES

According to the testament of Yaroslav the Wise in 1054 the absolute state power was concentrated in hands of his three elder sons: Izyaslav, Svyatoslav and Vsevolod. They divided the «Russian Land», a ruling kernel of the Old Russian state, among themselves, which provided the political hegemony of their «triumvirate». It is considered that it was Yaroslav's testament which had first established polycentrism of the Russian Land. But there are grounds to think that the three-part structure of the Russian Land dates back to the time more ancient than mid-eleventh century. In this case existence of three centres—Kiev, Chernigov and Pereyaslavl—can be explained neither proceeding from the ethnic processes of 9-11th cent. nor from the political history. At the same time the Ukrainian and Byelorussian folklore retains certain texts which associate polycentrism of the Russian Land with a ternary model of social organization. This gives reasons for considering the three-part structure of the Russian Land as the «three-function theory» proposed by George Dumessil. Triumvirat of Yaroslavichi (Yaroslav's sons) is completely analogous to the idea of «triple reign» characteristic of Scythians. As is known, the institute of «triple reign» was ideologically backed up by a myth told by about division of the state among three sons of Targital: Lipoxai, Arpoxai and Cholaxai. Similar etiological myths existed in Rus as well: a legend about three brothers—Kiy, Shchek and Khoriv—the founders of Kiev and the well-known legend about a summon of three brothers-Varangians: Rurik, Sineus and Truvor. A thought of the «triple reign» as an ideal state system existed in Rus after adoption of Christianity being sanctified in the biblical tradition of the world division among three sons of Noah: Sim, Ham, Japhet.

Одержано 04.04.90

КОЗАЦЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ ПОНИЗЗЯ ДНІПРА

А. О. Козловський, В. Є. Ільїнський

Праця присвячена сучасному стану археологічних пам'яток запорозького козацтва в Пониззі Дніпра. Приведені дані про археологічні дослідження останніх років на о. Хортиця і на території Кам'янської Січі.

Останнім часом зростає інтерес до минулого України, особливо до історії запорозького козацтва. Ряд нових досліджень, які спираються на аналіз писемних джерел, однак, зосереджується на політико-воєнних аспектах діяльності козацтва, а його соціально-економічній організації приділяється значно менше уваги. Та й у наявних писемних джерелах ці питання відбито недостатньо, тож для їх вирішення доцільно ширше залучити археологічні дані.

Наприклад, щодо часу й основи виникнення козацтва. Виходячи з писемних джерел, точної відповіді ми не маємо. Але з археологічних даних нам відомо, що на берегах Дніпра і на його островах уже в давньоруський час було досить багато поселень (близько 60 пам'яток). Дослідники схиляються до того, що вони належали бродникам, спосіб життя яких має багато спільних рис з козацтвом¹.

Раніш існувала думка, що населення на цій території було повністю знищено під час татаро-монгольської навали і тут утворилося

¹ Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.).— К., 1975.— С. 190; Козловський А. О. Этнический состав оседлого населения Южного Поднепровья в IX—XIV вв. // Земли Южной Руси в IX—XIV вв.— К., 1985.— С. 70.

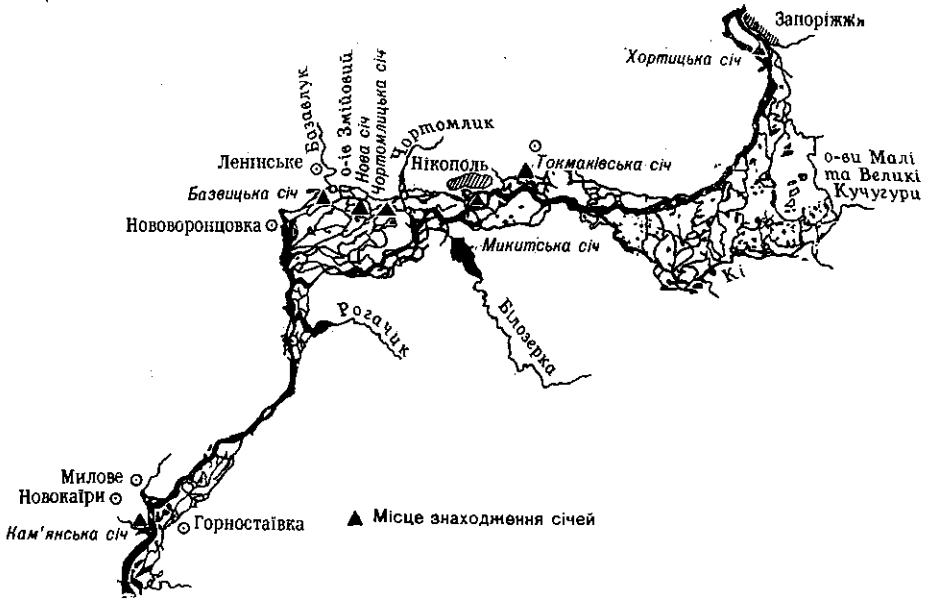

Рис. 1. Місця розташування Січей.

«Дике поле», де панували кочівники. Проте це далеко не так. Значна кількість пам'яток існувала і в другій половині XIII—XIV ст. Змінилися напрямки їх зв'язків: якщо раніше чітко простежувалися зв'язки з Києвом, то зараз вони посилюються з Кримом. Основа ж господарства не зазнала значних змін — перевага за землеробством і скотарством². Таким чином, можна говорити про заселеність Пониззя Дніпра до початку XV ст. На жаль, пам'яток XV—XVI ст. тут дуже мало, вивчені вони недостатньо, щодо них, до того ж, досі немає єдиної точки зору. Та свідчать вони про заселеність Пониззя Дніпра і на той час. Отже запорозьке козацтво виникло не на пустому місці. Тут були ще живі традиції бродників, існували якісь пункти з осілим населенням. У даному плані цікаве обстежене 1990 р. городище на о. Хортиці, де біля поселення давньоруського часу досліджені вали, рови й житлові споруди, які, ймовірно, відносяться до XIV—XV ст.³

Без залучення археологічних даних не можна вирішити й питання: чи була тут Січ, чи ні. Всі наявні писемні джерела вже вичерпані, археологічні ж дослідження останніх років дають змогу більш точно встановити якщо не сліди Січі, то залишки замку князя Д. Вишневецького⁴.

Звернімо увагу, що майже всі Січі виникають на місці більш ранніх поселень. Так, Чортомлицька і Нова — на місці поселень давньоруського періоду, Кам'янська — на місці поселення XII—XIV ст. Тут зафіксовано й два могильники: один золотоординського часу, другий, частково досліджений у 1990 р., попередньо віднесено до XV—XVI ст.⁵

Крім Січей на цій же території існувала і значна кількість зимівників, тимчасових осель мисливців та рибалок, які майже не вивчені в археологічному плані.

Основне завдання нашої статті — описати відомі пам'ятки запорозького козацтва, стан їх вивчення, визначити напрямки і завдання їх подальшого дослідження, а також спробувати на основі аналізу існуючих археологічних матеріалів зробити деякі висновки (рис. 1).

² Козловський А. О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст. — К., 1991 (в друці).

³ Ільїнський В. Є. Звіт за археологічні розвідки на о. Хортиці 1990 року // НА ДІКЗ.

⁴ Там же.

⁵ Козловський А. О., Ільїнський В. Є. Звіт про дослідження на Кам'янській Січі у 1989 р. // НА ДІКЗ, № 39.

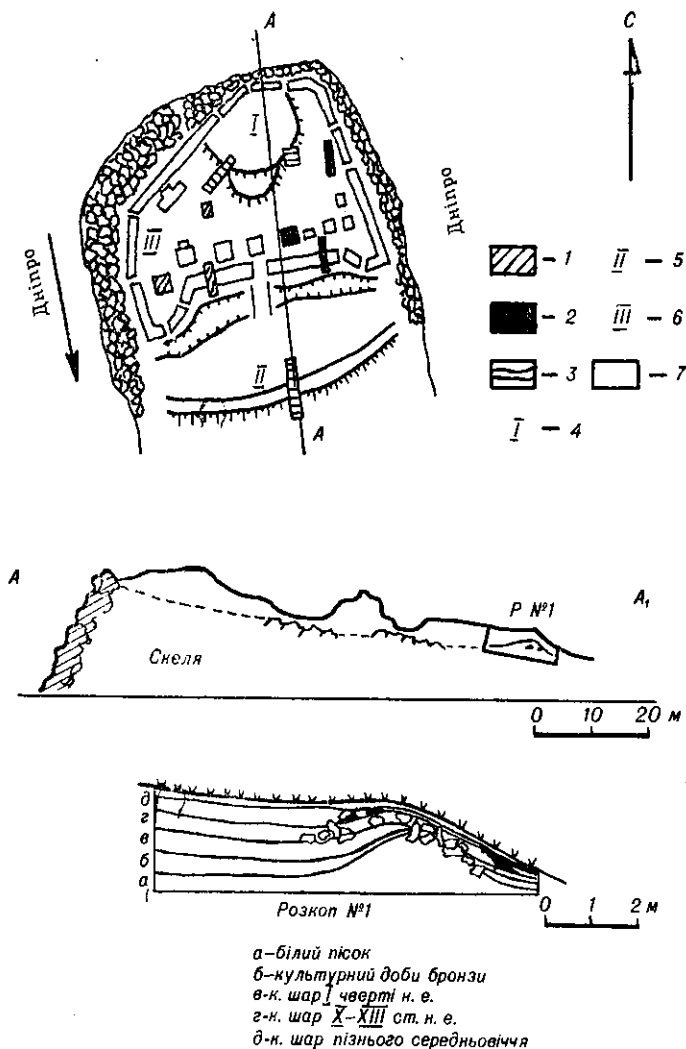

Рис. 2. План території скелі Канцєрської на о. Хортиця (Байда): 1 — розкопи 1941 (Л. Макаревич) й 1953 рр.; 2 — розкопи 1968 р.; 3 — розкопи 1990 р.; 4 — цитадель (відкрита у 1990 р.); 5 — вал (відкритий у 1990 р.); 6 — зовнішній вал судоверфі (1736—1739 рр.); 7 — залишки споруд судоверфі.

Хортицька Січ. Пошуки її давно вже займають науковців. На початку 70-х років ХХ ст. робилися спроби узагальнити всі археологічні дослідження з цього приводу⁶.

Вивчаючи територію о. Хортиці та околиць, Д. І. Яворницький виділив кілька об'єктів, які підлягали перевірці археологічно. Це, насамперед, північна частина о. Велика Хортиця, де привертала увагу система редутів, пов'язаних з подіями російсько-турецької війни 1736—1739 рр.⁷ Була зібрана велика кількість зброї, військового спорядження того часу. Далі, спираючись на вказівки Е. Лясоти⁸ (кінець ХVІ ст.), Д. І. Яворницький припускає перспективність пошуків замку Д. І. Вишневецького-Байди на о. Канцєрському*. Сам вчений не займався роз-

⁶ Браїчевський М. Ю. Перспективи дослідження українських старожитностей ХІV—ХVІІІ ст. // Середні віки на Україні.—К., 1971.—Т. 1.—С. 21, 22; Юра Р. О. Завдання вивчення пізньосередньовічних пам'яток України // Там же.—С. 31—40.

⁷ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків.—Львів, 1990.—Т. 1.—С. 65. карта с. 62.

⁸ Еріх Лясота зі Стеблева. Щоденник // Жовтень.—№ 10.—1984.—С. 103.

* Острів Канцєрський відомий в літературі під назвами: Канцєрська скеля, Байда, Мала Хортиця.

копом, а лише заміряв та зняв плани фортеці, збудованої в 1736 р. цитаделі Запорозької верфі⁹ (рис. 2). Матеріал, зібраний на цих островах (гармати, ядра, кулі, зброя), датується XVI—XVIII ст., але місця Січі (або замку) знову ж не знайдено.

Тоді ж пошуками Хортицької Січі займався і Л. Падалка¹⁰. Він знімає топографічний план Кічкаського мису, знаходить на його терені великі укріплення й описує їх. Автор прямо пов'язує будівництво цих укріплень з діяльністю Д. Вишневецького в середині XVI ст. Розкопки на укріпленнях не велися. Після спорудження ДГЕС все було затоплено водосховищем.

За радянського часу в 1950 та 1953 рр. на о. Канцерському (Мала Хортиця) проводив розкопки В. Ф. Пешанов¹¹. Було закладено три шурфи всередині фортеці 1736—1739 рр., однією траншеєю перерізано вал. Знайдені матеріали відносяться до доби бронзи, черняхівської культури та ін. Доказів того, що укріплення пов'язані з подіями XVI ст. експедиція не виявила.

У 1956 р. питаннями топографії Січей займалися В. О. Голобуцький і І. Г. Рознер. Перевіряючи стан усіх козацьких старожитностей, вони роблять висновок про відсутність на о. Хортиці будь-яких козацьких поселень¹². В архівах краєзнавця В. Г. Фоменка залишилися схеми спостережень того часу на скелі Савутній, де зафіксовано й описано укріплення — «окоп», традиційно пов'язаний з подіями 1583 р. (гетьмай Шаха) та 1616 р. (Петро Конашевич-Сагайдачний). Цей «окоп» зруйновано під час будівництва ЛЕП¹³.

Вперше великі археологічні дослідження всіх відомих укріплень на о. Хортиці зробив у 1968 р. Р. О. Юра¹⁴. Проведено роботи на території Великої Хортиці з приводу датування усіх редутів та фортець, перерізано вали й споруди на скелі Савутиній. Зроблено висновок, що це — утворення в результаті будівництва ЛЕП, а більш давні культурні шари зруйновані. Залишки поселень датовані домонгольським часом. Також досліджувались укріплення на півночі о. Хортиці, «Вал Сагайдачного». Усі вали датувалися 1736—1739 рр.

Експедиція досліджувала і територію фортеці на о. Канцерському (м. Хортиці, Байді). Було розкопано дві російські землянки. Перша, у центрі фортеці, біля південних воріт загинула внаслідок пожежі, мала розмір 7×6,5 м, заглиблена до материкової скелі на 0,6—0,9 м. Прямокутна в плані, вона мала піч-кам'янку (1,5×1,75 м) в південно-західному кутку. Матеріали: кераміка XVIII ст., віконне скло та ін. За межами житла, у зруйнованому культурному шарі, знайдено залізний наконечник списа XV—XVI ст.

Таку саму землянку досліджено біля східних воріт фортеці. Матеріали датують житло першою чвертю XVIII ст. Біля західної стіни, за межами землянки, знайдено бронзовий каламар (XVI—XVII ст.)¹⁵. (Рис. 10; 3).

При дослідженні південного валу 1736 р. виявлено під насипом декілька уламків згорілих деревин (нахил на північ) — «паль». Звертаючи увагу на матеріал та датуючи уламки деревин періодом до

⁹ ЦДА ВМФ, ф. 3, оп. 27, спр. 1286.

¹⁰ Падалка Л. К вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества // Киевская старина.— К., 1984.— Т. IV.— С. 262—271.

¹¹ Пешанов В. Ф. Отчет о раскопках на М. Хортице // Архив ЗОКМ № 114.

¹² Голобуцкий В. А. Запорожское казачество.— К., 1957.— С. 76—78; *Описуючи замок Д. Вишневецького*, автор помилково об'єднав інформацію про укріплення на о. Канцерському (*И. Карелин*. Запорожские городища // ЗООИД.— Одесса, 1875.— Т. IX.— С. 436—437) з даними Л. Падалки про залишки укріплень на Кічкаському місці (*Падалка Л.* К вопросу о существовании.— С. 264).

¹³ Фонд Фоменко В. Г. // НА ГИКЗ на о. Хортиця; *Кіценко М.* Хортиця в героїці і легендах.— Дніпропетровськ, 1967.— С. 17—30; *Фоменко В. Г.* Кічкаська переправа і містечко на Малій Хортиці // *Історичні джерела та їх використання*.— К., 1966.— С. 110—113.

¹⁴ Юра Р. А. Работы Хортицкой экспедиции в 1968 г. // *Археологические исследования на Украине в 1968*.— Вып. 111.— С. 245—249.

¹⁵ Юра Р. А. Указ. соч.— С. 247.

1736 р., Р. О. Юра зробив висновок, що «замок» Д. Вишневецького, якщо він був на о. Канцерському (Байді), повністю зруйновано спорудами часів російсько-турецької війни¹⁶.

У 1972 р. О. В. Бодяньський відкрив велике багатшарове поселення (6 га) в південній надплавиневій частині о. Хортиці біля оз. Осокорового. Експедиція Державного історико-культурного заповідника протягом 1976—1980 рр. досліджувала його і датувала X—XIII ст.¹⁷ У ході робіт знайдено понад 17 житлових і господарчих об'єктів, велика кількість матеріалу: місцева та довзіа кераміка XII—XIII ст., металеві вироби, зброя, уламки чавунних казанів, монети¹⁸. Великий обсяг робіт, проведених в ті роки, не дав змоги довести до кінця інтерпретацію деяких об'єктів, їх остаточне датування і датування керамічного матеріалу¹⁹. Значна група керамічного матеріалу: глечики, горщики, полив'яна кераміка з верхніх шарів поселення заслуговує на більш детальне вивчення, бо має аналогії з керамікою пам'яток золотоординського часу²⁰. Деякі з варіантів мали широке розповсюдження в XIV—XVI ст.²¹ Знайдено на поселенні монети хана Кільтібека (1361—1362) та інші, датовані 1344—1349 рр., велика кількість уламків чавунних казанів²². Умови залягання стратиграфічних шарів з матеріалом пізнього середньовіччя потребують звернути увагу на цю територію не тільки як на літописне поселення Протолче киеворуського часу²³, але й як на пізніший об'єкт, можливо XIV — початку XVI ст.

Експедиція Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиці продовжувала роботи у 1987—1989 рр. При дослідженні пам'яток доби бронзи відкрито козацькі зимівники в б. Липовій (датовано другою половинною XVIII ст.) і б. Молодняга (I чверть XVIII ст.)²⁴.

У 1990 р. нами проводилися розвідувальні розкопки на о. Великій Хортиці та о. Канцерському (Байді)*. На о. Канцерському виявлено залишки укріплень і кам'яних споруд, матеріал яких дозволяє датувати походження їх значно ранішими періодами, ніж вважалося. Наступне використання цих укріплень, їх поновлення, відноситься до киеворуського часу та пізнього середньовіччя (рис. 2. Роз. 1). Споруди періоду російсько-турецької війни 1736 р. частково зруйнували ці укріплення: великі будівельні роботи, проведені в той час, порушили значну частину культурного шару, ускладнили простеження стратиграфії пам'ятки²⁵.

На о. Хортиці, на терені колишнього хутора біля оз. Підкручного, виявлено залишки укріплень (рис. 3; 2). Досліджений об'єкт, розташований на підвищенні, має вали та залишки рову, збудовані одночасно і штучно зруйновані. Виявлено сліди руйнування укріплень з дерев'яної та хмизової огорожі, які збереглися протягом майже всієї півден-

¹⁶ Юра Р. О. Звіт про роботу Хортицької експедиції у 1968 р. // НА ІА УРСР: Юра Р. О. Завдання вивчення пізньосередньовічних пам'яток України.— С. 37. (Р. О. Юра послав на роботи 1941 р. Макаревича Л. Матеріали не залишилися).

¹⁷ Сокульский А. Л., Шевченко Т. К. Раскопки славянского поселения на о. Хортица // Археологические открытия 1976 г.— М., 1977.— С. 374.

¹⁸ Шевченко Т. К., Бодяньский О. В. Звіт про роботу Хортицької археологічної експедиції 1976 р. // НА ДІКЗ, № 109.

¹⁹ Там же.— №№ 109, 110, 158, 203.

²⁰ Полубояринова М. Д. Русские люди в Золотой Орде.— М., 1978.— С. 48, 87; Довженко В. И. Отчет Горностаевской археологической экспедиции 1959 г. о раскопках татарского города на урочище «Большие кучугуры» в Днепропровских плавнях Запорожской области // НА ИА АН УССР, № 1953/2, № 2217.— С. 13; Довженко В. И. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя // АП УРСР.— К., 1961.— Т. 10.— С. 175—193.

²¹ Горшкевич В. И. Летопись Херсонесского музея за 1914 г.— Херсон, 1916.— С. 2—13.

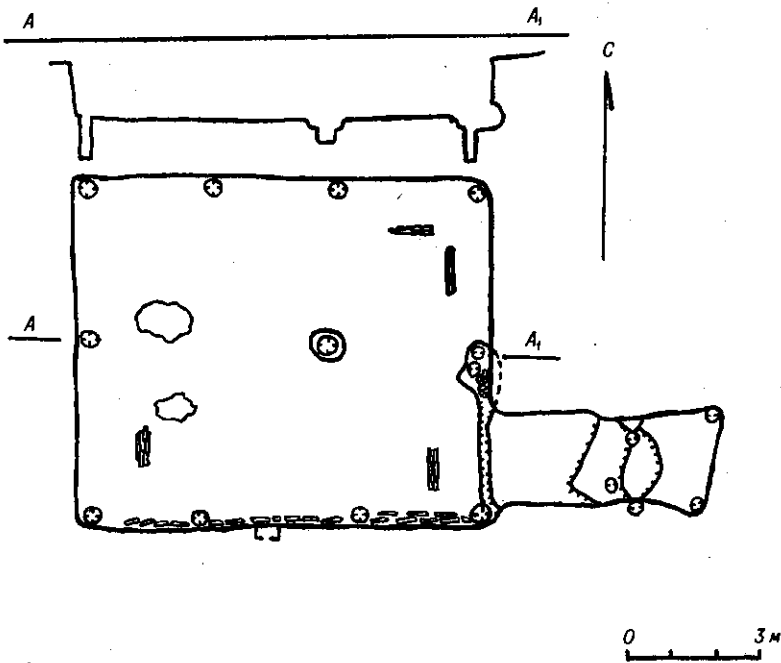
²² Шевченко Т. К., Бодяньский О. В. // НА ДІКЗ, №№ 109, 110.

²³ Сокульский А. Л., Шевченко Т. К. Раскопки славянского...— С. 374.

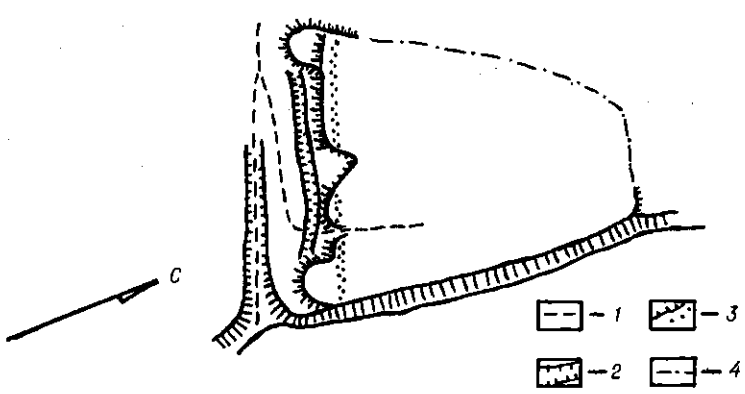
²⁴ Козачок Н. Л. Звіти про роботу Хортицької археологічної експедиції у 1988—1990 рр. // НА ДІКЗ на о. Хортиці.

* Автори висловлюють вдячність за велику допомогу у роботі Д. Я. Телегіну та О. В. Бодяньському.

²⁵ Ільїнський В. Є. Вказ. праця.

1

2

Рис. 3. 1 — План і розріз куреня; 2 — План городища біля оз. Підкручного (о. Хортиця).

ної межі городища. Проведено розкопки на валах і в центрі. Житлові споруди напівземлянкового типу, зафіксовані у верхньому стратиграфічному шарі, одиочасні з валами й ровом. Масовий керамічний матеріал з цих жител, вироби з металу та кістки мають широкі аналогії на пам'ятках пізнього середньовіччя Пониззя Дніпра: мис Тягінка, о. Великі Кучугури та ін.²⁶

Ці нові об'єкти потребують подальшого археологічного дослідження і з'ясування їх відношення до ранніх часів Запорозької Січі.

Томаківська Січ. Колишній острів Томаківка-Будський, розташований біля м. Марганець, омивається залишками р. Ревуна із заходу й півночі, та р. Томаківкою зі сходу. Пошуками цієї Січі займався Д. І. Яворницький. Він локалізував укріплення, пов'язані з другою половиною XVI ст. на півдні острова²⁷, зібрав значний археологічний матеріал, описав укріплення. У східній частині острова ще за часів

²⁶ Там же.

²⁷ Яворницький Д. І. Вказ. праця.— С. 71.

Д. І. Яворницького простежувалися залишки козацького цвинтаря²⁸. В 1939, 1951, 1954 рр. на о. Томаківці проводив розвідки Ф. Б. Копилов за участю О. М. Апанович²⁹. Але розкопки тут не проводились, були зняті плани укріплень, досліджувалися зовнішні архітектурні елементи споруд.

У 1990 р. експедиція Українського товариства охорони пам'яток історії та культури за участю Д. Я. Телегіна й одного з авторів провела археологічну розвідку на о. Томаківці. В південній частині острова матеріалів пізнього середньовіччя не зафіксовано. На східному похилому березі знайдено велику кількість уламків вапнякового каміння. Вивчення топографії острова дозволяє зробити припущення, що описаний попередніми дослідниками «кокоп» частково затоплено водами Каховського водосховища, частково зруйновано та засипано при будівництві дамби під автостраду. Козацький цвинтар можна локалізувати в східній частині острова³⁰.

Микитинська (м. Нікополь), Базавлуцька (с. Ленінське), Ново-Покровська (с. Покровське) та Чортомлицька Січі, як довели роботи 1990 р., знищені водами Каховського водосховища (рис. 1). Їх вивчали й описували Д. І. Яворницький, В. І. Гошкевич, Ф. Б. Копилов, О. М. Апанович та ін.³¹ Ці роботи мали більш етнографічний характер. Відзначимо, що археологічні дослідження можливі поблизу Базавлуцької Січі на о. Змієвому, який безпосередньо примикав до колишнього Коша і, мабуть, зберігає якісь залишки козацьких старожитностей. Перспективним для цієї пам'ятки ми вважаємо гідроархеологічні дослідження, бо рівень води Каховського водосховища дозволяє працювати на всім терені колишньої Січі.

На Чортомлицькій Січі у с. Капулівці Нікопольського р-ну археологічні роботи провів В. І. Гошкевич у 1910 р.³² Ф. Б. Копилов вивчав залишки мідноливарної майстерні, побутового приміщення, кузні. Наприкінці 50-х років рятівні розкопки у берегових відшаруваннях проводив О. В. Бодяньський, розкопав декілька напівзруйнованих поховань початку XVII ст. поблизу могили Івана Сірка³³.

Влітку 1990 р. одним з авторів було перевірено перспективи дослідження передмістя Чортомлицької Січі. Закладені траншеї не дали жодного матеріалу пізньосередньовічного часу. Інтенсивне руйнування берегової смуги водами Каховського водосховища дає підставу припустити, що зруйновано і цвинтар Чортомлицької Січі³⁴.

Найбільш дослідженою в археологічному плані постає Кам'янська Січ (Херсонська обл., Бериславський р-н, с. Республіканець). Перший науковий опис і топографічне обстеження її зробив Д. І. Яворницький³⁵. Археологічні дослідження на цій пам'ятці проводив В. І. Гошкевич у 1913 р. Користуючись матеріалами Д. І. Яворницького, він уточнює ситуаційний план³⁶ і досліджує ґрунтовий могильник золотоординського часу на краю мису, так званої Стрільки (рис. 4). Датуючий матеріал з поховань: спис, ніж, бронзове дзеркало та ін.³⁷ Кістяки більшістю були у вербових та дубових трунах, залишки яких, разом зі скобами було зафіксовано в 7 могилах. Територія, на якій стояла Січ, до 1913 р. ча-

²⁸ Там же.— С. 75.

²⁹ Копилов Ф. Б. Звіт за огляд запорізьких пам'яток у 1939 році: Короткий звіт про роботу групи по дослідженню запорізьких пам'яток Нікопольсько-Гаврилівської експедиції 1953 р. // НА ІА АН УРСР.

³⁰ Ільїнський В. Є. Вказ. праця.

³¹ Яворницький Д. И. Запорожье в остатках старинны и преданиях народа.— СПб., 1888; Копылов Ф. Б. Археологическое изучение остатков Запорожских Сечей // КСИА АН УССР.— К., 1955.— Вып. 4.— С. 52, 53; Гошкевич В. И. Летопись музея Херсона за 1909, 1910 гг.— Херсон, 1910.— С. 20.

³² Гошкевич В. И. Указ. соч.— С. 20.

³³ Бодяньский О. В. Знахідки епохи Київської Русі у Надпорожжі // Середні віки на Україні.— К., 1971.— Т. 1.— С. 197.

³⁴ Ільїнський В. Є. Вказ. праця.

³⁵ Яворницький Д. И. Указ. соч.— С. 111—116.

³⁶ Гошкевич В. И. Летопись музея за 1913 год.— Херсон, 1915.— Вып. 5.— С. 8.

³⁷ Там же.— С. 7.

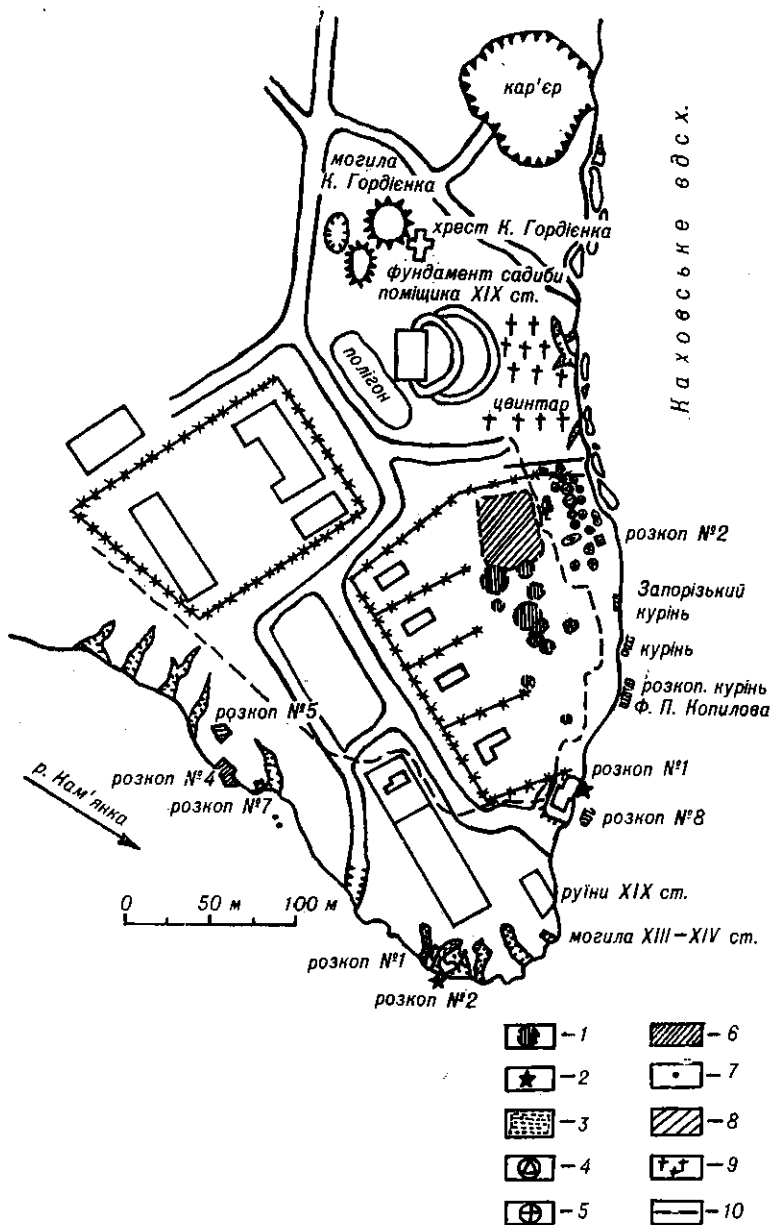

Рис. 4. Ситуаційний план Кам'янської Січі: 1 — нерозкопані курені; 2 — розкопи 1989—90 рр.; 3 — курені втрачені у відшаруваннях; 4 — нерозкопані виробничі ями та канали; 5 — об'єкти залізоплавильного комплексу; 6 — розкопи до 1974 р.; 7 — місця знахідок черняхівської культури; 8 — площа січова; 9 — цвинтар; 10 — землі радгоспу «Наддніпрянський».

стково була забудована, залишилися цілими 24 із 40 ям від куренів. В. І. Гошкевич перерізав траншеєю один з куренів, але матеріали розкопок втрачено, збереглися тільки описи кахлів, орнаментованих квітами, геометричними узорами, із зображенням вершника і двох собак, ангелами³⁸.

Розкопаний курінь — перший з півдня у першому ряду (за класифікацією Д. І. Яворницького). Крім того, розкопано 3 наземні печі, за призначенням залізоплавильні й господарчі — у північній частині Січі.

В. І. Гошкевич вперше припустив, що цвинтар рядових козаків був відокремлений від могил старшини. Так само, вивчаючи матеріал і

³⁸ Там же. — С. 8.

стратиграфію куреня, він зробив висновок, що Кам'янська Січ використовувалась двічі з перервою в декілька років³⁹.

Археологічні дослідження на терені Кам'янської Січі продовжували у 1939 та 1953 рр. Ф. Б. Копилов та О. М. Апанович⁴⁰. Протягом того часу розкопано 4 напівзруйнованих курені першого ряду та одне наземне житло. Через велику руйнацію, їх описання не уявлялось можливим.

У 1972 р. охоронні розкопки починає експедиція ДІКЗ на о. Хортиці. Зроблено спроби знайти зовнішній вал Кам'янської Січі, на який звертав увагу місцевий поміщик Н. І. Вертільяк у 1844 р.⁴¹ Вал не знайдено⁴². Можливо, він, як і багато споруд, був розібраний для господарчого будівництва. Місцезнаходження його може бути встановлено в майбутньому за залишка рову.

Стан території Кам'янської Січі на 1970 р. значно погіршився. Кавховським водосховищем зруйновано всю південну і східну її частини (рис. 4; 3). Майже повністю загинув перший від р. Дніпро ряд куренів, глибокими урвищами прорізано східну частину Січі. Розвідками 1972—1973 рр. виявлено багато напівзруйнованих об'єктів у берегових відшаруваннях. У 1974 р. тут проведено великі за обсягом розкопки силами ДІКЗ на о. Хортиця та ІА АН УРСР⁴³. Козацькі курені досліджено у першому та середньому рядах.

Курінь першого ряду, який зберігся частково, орієнтований малими стінами захід-схід. Із західної сторони мав вхід-сіни. Споруда була напівземлянкового типу, врізана в ґрунт від рівня колишньої поверхні на глибину 0,9—1,55 м. Довжина, приблизно, 10—12 м, ширина—6,4 м. Заповнення насичено вугіллям, зафіксовано обвали очеретяної покрівлі. Під довгими стінами простежено залишки нар. Стіни глинобитні з дерев'яним каркасом, обплетеним хмизом. На підлозі знайдено скляну чарку, дві люльки вишневого кольору.

Курінь середнього ряду, частково зруйнований погребом, мав загальну площу близько 70 м². За конструкцією—аналогічний першому. Рештки сіней, завали глинобитної печі із значною кількістю кахлів і плиток доповнили уявлення про відсутню частину першого курсня. Велика група кераміки з білої та сірої глини розписана хвилямн-мазками, комами, лініями по вінцях та плечках. Ця кераміка поширена в культурних шарах пам'яток України кінця XVII ст.⁴⁴

Серед скляних виробів цікаві знахідки фрагментів різноманітних пляшок, сулій, штофів. З кахлів виділяються знахідки із зображенням вершника з клейнодом та двома собаками, «грифон пригощає чорта».

Окрім куренів у 1974 р. досліджено господарчу яму, в заповненні якої розчищено порцелянові піали, люльки, 20 монет, 11 з них срібні півкопійки⁴⁵.

Експедиція 1974 р. доклала великих зусиль для розкриття призначення цілої системи горбів і западин, трактованих Д. І. Яворницьким як «вовчі ями». При розкопках горбів виявлено завали залізоплавильних печей, які залягали під дерновим шаром на площі 2,0 м. Печі грушоподібної форми, в поперечнику 1,5 м, заввишки 0,35—0,4 м. Черінь вимощено дрібним вапняком. По усій його площі розчищені шматки криці й шлаків. Щодо западин (рис. 4; 4, 5), то їх можна пов'язати з технологією виплаву заліза. Їх розміри від 2,5 до 4 м за діаметром, глибиною 1,6 м, заповнення насичене попелом, вугіллям, шлаком.

Призначення об'єкта № 4 з розкопу № 2 (рис. 4, 6) авторами по-

³⁹ Там же.— С. 7.

⁴⁰ Копилов Ф. Б. Короткий звіт про роботу групи по дослідженню Запорізьких пам'яток Нікопольсько-Гаврилівської експедиції 1953 р. // НА ІА АН УРСР.

⁴¹ Яворницький Д. И. Указ. соч.— С. 118.

⁴² Бодянский О. В. Отчет о работе постоянной Хортицкой археологической экспедиции 1972 г. // НА ГИКЗ. № 45.

⁴³ Сокульський А. Л. Звіт про роботу ДАЕ у 1974 р. // НА ДІКЗ. № 82.

⁴⁴ Виногородська Л. І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського // Археологія.— 1988.— № 61.— С. 52.

⁴⁵ Сокульський А. Л. Кам'янська Січ // Запорізька правда.— 1990.— Вер., № 12; Сокульський А. Л. Звіт про роботу ДАЕ // НА ДІКЗ, № 83.

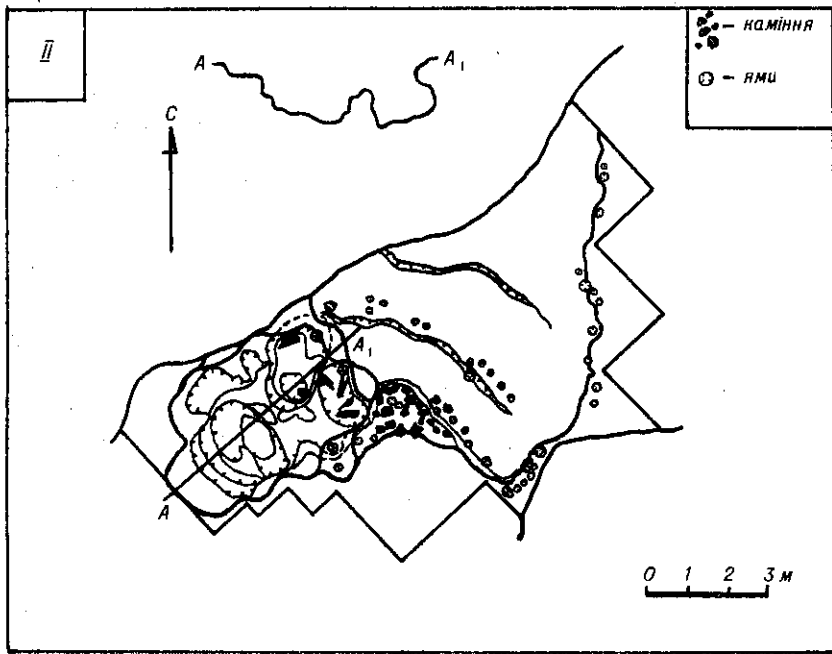

Рис. 5. План шнуку.

в'язано з виробництвом деревного вугілля для сиродутної металургії. Заповнення складалось в основному з печини, попелу, вугли, верхній шар насичений шматками шлаку, черепками розписаного посуду. В східній частині знайдено дві люльки вишневого кольору⁴⁶.

На західній частині мису Стрілка відкрито господарче передмістя. Кузня мала розмір 7,6×6 м. Вхід із заходу. Незважаючи на часткову зруйнованість, вдалося зафіксувати дві долівки, завал стін, піч (2,1×1,3 м). На долівці розчищена велика пляма дьогтю, поруч ковальські кліщі, криця, тиглі. Мабуть, наземна частина об'єкта мала складну дерев'яну конструкцію⁴⁷, поблизу виробничий майданчик, кілька камер. Поруч з об'єктом розкопана майстерня-зброярня 4×5,1 м, засипана будівельними відходами. Досліджувалась велика виробнича піч з вапняковим подом. Заповнення насичене різаними, пиляними кістками. Автори датували цей об'єкт 1709—1711 рр.

Таким чином, роботами 1972—1974 рр. з'ясовано немало питань топографії Січі. Уточнювалось розташування Коша, планування і принципи влаштування різноманітних господарчих об'єктів, рівень технології. Зібрана велика кількість цінних зразків матеріальної культури Запорозької Січі XVIII ст.

Охоронні розкопки на терені Кам'янської Січі було поновлено в 1989 р. авторами. У відшаруваннях берегової смуги виявлено залишки трьох куренів і декілька напівзруйнованих об'єктів XIII—XIV ст. У 1989 р. розкопано напівзруйнований рівчаком шинок першої чверті XVIII ст. (рис. 5)⁴⁸. Загальна площа його залишків 42—47 м². Приміщення заглиблене відносно колишньої поверхні на 0,35 м. По периметру стіни обмазано глиною з доповненням вапняку. Вони простежені вище рівня заповнення на 0,25—0,3 м. Архітектура об'єкта досить складна. Вхід до приміщення — зі сходу, від нього північно-східна стіна зорієнтована на північ і зафіксована протягом 8 м. Південна стіна на відстані 4 м від входу повертала на південь й поступово заокруглювалась на відстані 6 м. Північна та західна стіни знищені рівчаком. Кут на повороті південної стіни обкладений камінням (вапняк).

⁴⁶ Сокульський А. Л. Звіт про роботу ДАЕ в 1974 р. // НА ДІКЗ, № 82.— С. 19.

⁴⁷ Там же.— С. 12.

⁴⁸ Козловський А. О., Ільїнський В. Є. Звіт про дослідження на Кам'янській Січі у 1989 р. // НА ДІКЗ, № 39.— С. 12—14.

Рис. 6. Типові форми посуду. 1, 3—5 — горщики; 2 — макітра; 4 — довізні порцелянові піали.

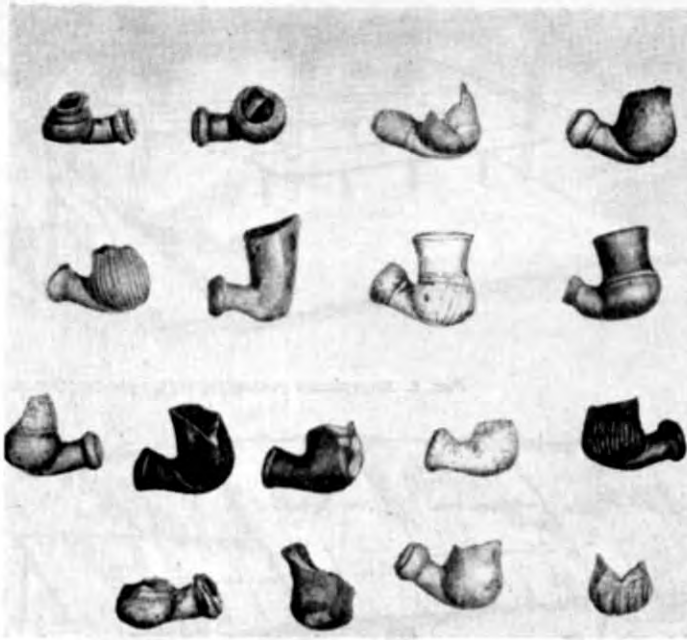
стояли дві макітри (рис. 6, 2), один горщик, накритий кахлею. У цих посудинах знайдено порубані кістки. На підлозі підвалу і в заповненні обох камер велика кількість кісток тварин, люльки та їх рештки (рис. 7, 1), металеві вироби, зброя та ін. Аналогічне становище спостерігалось і над завалом склепіння. Головне заповнення «смітника» — кістки. Загалом їх близько 15 м³. Ідентифіковані: свиня, кінь, велика рогата худоба, олень, косуля, собака, коза, вівця та ін.; риба — короп, щука, сом, осетрові⁴⁹. На підлозі підвалу знайдено фрагменти люльок рожевого, чорного, білого, жовтого кольору. Кількість малинових, зі штампованим орнаментом у вигляді квітів, становила 1/10 частину (рис. 7, 1). Штамповані люльки для цього стратиграфічного ярусу — рідкість. Навпаки, у «смітнику», тобто в культурному заповненні ями на місці підвалу, спостерігались інші співвідношення: штампів з однаковим орнаментом і кольором — 90% (рис. 7, 2). Можливо, ми маємо

Уздовж південної стіни і кута на відстані 2 м розчищено 10 ямок від стовпів перегородки. Вона відокремлювала заглиблений коридор, який сполучався з усім приміщенням у двох місцях — біля східного входу та в центрі. За межами коридора підлога поступово підвищувалася із заходу до входу майже на 0,2 м. На відстані 2 м від коридора крізь центр приміщення проходила сходи́нка, підіймаючи увесь рівень підлоги до рівня виходу з приміщення.

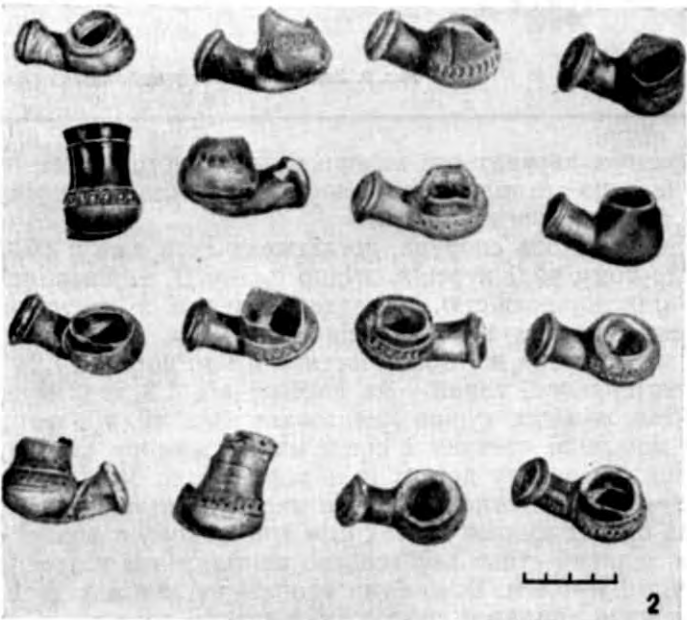
У південній частині приміщення — підвал, заглиблений на 1,65 м від рівня підлоги. Вихід з нього в південній частині, де влаштовані три сходи́нки, площа 18 м². В плані підвал прямокутний, двокамерний, з підбоями. Склепіння підвалу зруйновано, зафіксовано у вигляді прошарку материкової глинисто-вапнякової консистенції. Можна припустити, що в підвал вели два входи. Один, вже описаний нами, другий — з боку приміщення через коридор. Це підтверджують знахідки обпалених деревин у підбоях, мабуть, залишки драбини (рис. 5).

Майже увесь матеріал виявлено в заповненні підвалу. На дні його

⁴⁹ Там же. — С. 15.

1

2

3

Рис. 7. Знахідки з приміщень Кам'янської Січі. 1 — люльки першого етапу використання будівель; 2 — штамповані люльки; 3 — зразки кахлів з шинку.

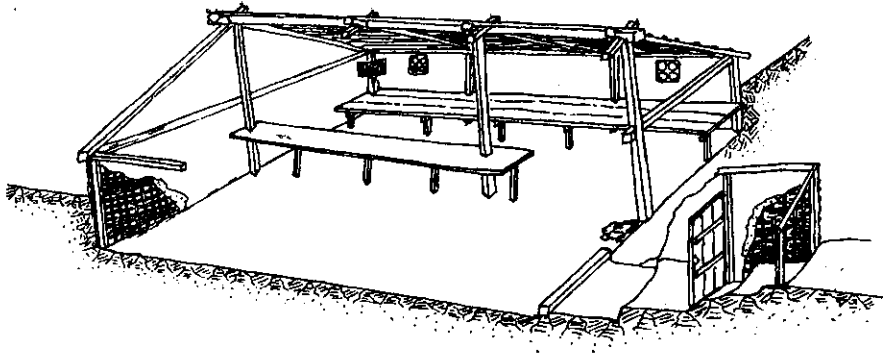

Рис. 8. Внутрішня реконструкція куреня (Остапенко М. А.).

Рис. 9. Зовнішня реконструкція куреня (Ільїнський В. Є.).

справу з фактом двократного використання даного об'єкта через такий тривалий час, що технологія виробництва змінилась, уніфікувалась, як помітив В. І. Гошкевич та ін.⁵⁰

Ще одна житлова споруда, досліджена авторами в 1990 р., знаходилась у другому ряді куренів, згідно плану Д. І. Яворницького (рис. 4, 2); досліджена повністю. Складався курінь з житлової частини і сіней. Повна довжина куреня з сінями — 13 м, довжина сіней 4,2 м, ширина 2 м. Довжина житлової частини 8,8 м, ширина 7,28 м. Долівка куреня з материкової глини — на глибині від 1,8 до 2 м від сучасної поверхні. Довгою віссю курінь орієнтовано по лінії схід-захід (рис. 3, 1).

Стіни житлової частини і сіней мали стовпову конструкцію. По кутках сіней, по центру довгих стін зафіксовано залишки стовпів діаметром 0,2—0,25 м. Житлова частина мала великі опорні стовпи по кутках, по два стовпи вздовж довгих стін і по одному в центрі поперечних стін. Один великий стовп зафіксовано приблизно в центрі житла. Діаметр стовпів 0,3—0,4 м. Вони були вкопані на глибину до 1 м. Один із стовпів, на який спирався сволок, зберігся на довжину більше одного метра, мав у перетині квадратну форму розміром 0,25×0,25 м (рис. 3, 1).

Біля південної стіни зафіксовані залишки згорілої стіни у вигляді обвуглених жердин, хмизу і невеликих завалів печини. Тут же знайдено кілька залізних цвяхів із загнутими кінцями, що входили в конструкцію стін. У конструкцію, крім сволока, входили досить міцні балки, залишки яких у вигляді струхлявілих деревини шириною до 0,25 м виявлено в трьох кутках куреня. Усі вони лежали паралельно до стін (рис. 3, 1). Між сінями й житловою частиною знаходився дерев'яний поріг, заглиблений частково у долівку. Від нього залишилася вузька канавка глибиною 0,15 м і шириною до 0,2 м. Вірогідно, тут були двері.

⁵⁰ Гошкевич В. И. Летопись музея за 1913 г.—С. 7; Сокульський А. Л. Звіт про роботу ДАЕ в 1974 р. // НА ДІКЗ, № 82.

Біля південної стіни, на всьому її протязі, зафіксовано кілька фрагментів скла від круглих шибок. У трьох місцях на долівці трапились дуже обпалені плями. Але опалювальних пристроїв ні в сінях, ні в житловій частині куреня, на жаль, не виявлено. Про можливість існування тут кахляної грубки свідчить значна кількість фрагментів кахлів у заповненні куреня, а також на долівці. Ми спробували реконструювати курінь (рис. 8, 9).

У заповненні куреня знахідок небагато. Основна їх кількість — на долівці. Це кераміка, вироби із скла, металу, кістки, також 5 монет — 2 срібних татарських і 3 російських копійки. В кутовій стовповій ямі виявлено невеличкий скарб із 8 срібних татарських монет (рис. 11), який, вірогідно, був захований за стовп.

Серед інших речей залізна бритва, фрагменти від коштовного, художньо виконаного скляного бокала, явно не місцевого походження, посудини різного призначення з гутного скла (рис. 10, 1, 2), а також керамічні піали з досить цікавим художнім оздобленням (рис. 6, 4).

На долівці виявлено невелику кількість кісток тварин і багато ри-б'ячих, у тому числі від осетрових.

Рис. 10. Зразки виробів з козацьких приміщень. 1, 2 — скляний посуд; 3 — каламар бронзовий; 4 — ножі та ножиці.

Рис. 11. Скарб срібних монет з куреня.

Більшість знахідок — попід довгими стінами куреня, що може свідчити про наявність саме тут нар для відпочинку, з-під яких було важко вимітати сміття. В центрі куреня таких знахідок значно менше.

Олешківська Січ. Вважалось, що вона зруйнована внаслідок великих земляних робіт у середині XIX ст. та природних змін, пов'язаних з переміщенням Олешківських кучугурів поблизу колишнього м. Олешки⁵¹. Ще Д. І. Яворницький намагався знайти її, але безуспішно. Залишилися тільки записані розповіді мешканців околиць. Поступово район можливого місцезнаходження Січі на околиці м. Цюрупинська забудовувався підприємствами, і краєзнавці та археологи визнали, що локалізація її більш ніж проблематична⁵². У 1974 р. в місцях розташування Коша Олешківської Січі провів розвідкові пошуки В. О. Ленченко, якому вдалося відшукати залишки напівзруйнованої споруди часів першої чверті XVIII ст. (датованої за керамічним матеріалом: кахлями, горщиками, розписаними червоними фарбами, аналогічними зразкам, знайденим на Кам'янській Січі). У 1990 р. ця місцевість кучугур перевірена археологами ІА АН УРСР та ДІКЗ. Зроблені шурфи дають підставу припустити, що частина Олешківської Січі ще не зруйнована і потребує дослідження⁵³.

Культурний шар, частково зруйнований, має потужність від 0,2 м до 0,4 м⁵⁴. Простежено залишки згорілої споруди, в заповненні якої велика концентрація тонкостінної сіроглиняної кераміки, розписаної вохрою у вигляді хвиль, ком, ліній, уламки скляного посуду з гутного

⁵¹ Яворницький Д. І. Вказ. праця.— С. 10.

⁵² Брайчевський М. Ю. Перспективи досліджень Українських сторож XIV—XVIII ст. // Середні віки на Україні.— К., 1971.— № 1.— С. 23.

⁵³ Автори висловлюють велику вдячність В. О. Ленченко, Д. Я. Телегіну за допомогу у проведенні розвідкових робіт.

⁵⁴ Глбінський В. Є. Вказ. праця.

скла. В прошарках, найбільш насичених вугіллям та золою, на глибині 0,3—0,5 м від денної поверхні, концентруються знахідки уламків кахлів, аналогічних за технікою виробництва, якістю глини та сюжетом кахлям з інших козацьких пам'яток XVIII ст. Знайдено кремінь від пістоля та ін. Було складено ситуаційний план території, зафіксовано умови залягання матеріалу.

Таким чином, стан запорозьких пам'яток Пониззя Дніпра невтішний. Під водами Каховського водосховища зникли Томаківська, Микитинська, Чортотлицька, Нова Січі; від Базавлуцької лишилася частина цвинтаря, від Олешківської — зовсім невелика частина. На затоплених Січах можливі тільки підводні археологічні роботи. Найкраще збереглася на наш час Кам'янська Січ, на якій маємо повний комплекс: Кош, виробниче передмістя з залишками майстерень, майже повністю збережений цвинтар. Найбільш перспективним виглядає стаціонарне дослідження Кам'янської Січі, якій також загрожує руйнація. Тому, не чекаючи прийняття заходів по забезпеченню збереження пам'ятки, слід невідкладно провести дослідження об'єктів. Це перш за все залишки куренів, профілі яких зафіксовано у відшаруваннях берега, а також у виробничому передмісті, де ряд будов руйнується ярами (рис. 4, 3).

Вже перші дослідження Кам'янської Січі стали результативними. Так, було уточнено планування Січі. Виділено залізоплавильні і залізобробні комплекси, які дозволяють відтворювати технологічні процеси видобування і обробки заліза. Вивчені житлові комплекси дають змогу простежити розміри і планування куренів, а також відтворити деякі їх конструктивні особливості. Підкріплюється ряд писемних даних про наявність і розташування в курені нар для спання і столів у центрі. Знайдені тут матеріали свідчать про конструкцію стін, для зведення яких застосовували вертикальні стовпи, переплетені хмизом і обмазані глиною. Вперше виявлено в курені віконне скло, яке дозволяє впевнено говорити про наявність шибок. Майже повна відсутність кухонного посуду свідчить про те, що їжа готувалася в іншому приміщенні, яке знаходилося поруч.

Досить цікавий і досліджений шинок з погребом. Будівля такого призначення розкопана вперше. Знайдений тут посуд, побутові речі, кістки тварин дозволяють відтворити ряд рис побуту запорозького козацтва — що і як вони їли, яким посудом користувалися.

Ряд монетних знахідок свідчить, що зв'язки мешканців Кам'янської Січі розвивалися в двох напрямках — з Україною і з Кримом. Підтверджується це і знахідками окремих речей. Скажімо, ряд виробів з кераміки, зокрема піали, потрапили сюди завдяки зв'язкам з Кримом, а вироби з гутного скла, безумовно, походили з України.

Спираючись на результати досліджень, можна зробити обґрунтовану реконструкцію природно-історичного середовища, ландшафту, визначити закономірності розселення, передислокації значних груп населення.

Значної уваги заслуговує переосмислення традиційних поглядів на взаємовідносини татарського й українського народів, деталізація хронології пам'яток за стратиграфією. Потребує детальних характеристик кожна із Січей, узагальнення всього топографічного, археологічного матеріалу про них.

А. А. Козловский, В. Е. Ильинский

КАЗАЧЕСКИЕ ДРЕВНОСТИ В НИЗОВЬЯХ ДНЕПРА

Анализ состояния археологических памятников запорожского казачества в Низовьях Днепра показал, что большая часть из них в значительной степени утрачена и может быть исследована с помощью методов подводной археологии. Среди имеющихся памятников наиболее перспективными для исследования традиционными археологическими методами представляются остатки Каменской Сечи и ряд пунктов на о. Хортица.

При картографуванні пам'яток запорожського казачества спостерігається не-
каторая їх преемственность с пам'ятниками второй половины XIII—XV ст., что при
дальнейших исследованиях может дать интересные данные в плане генезиса запо-
рожского казачества.

Ряд ценных сведений по планиграфии Сечи, особенностям домостроительства и
хозяйственного развития дали исследования объектов жилого, хозяйственного и про-
изводственного назначения на Каменской Сечи. Уже первые данные позволяют оп-
ределить направления торговых связей населения и получить представление о тех
ремеслах, которые получили широкое развитие на Сечи.

A. A. Kozlovsky, V. E. Ilyinsky

COSSACK ANTIQUITIES IN THE LOWER DNEIPER AREA

An analysis of state of archeological relics of the Dnieper Cossacks in Lower Dnieper
Area has shown that most of them are, to considerable extent, lost and may be studied by
means of the methods of underwater archaeology. Remains of the Kamenskaya Sech
and some settlements on the Khortitsa island are still available and may be studied by
traditional archaeological methods.

Charting of relics of the Dnieper Cossacks has revealed certain succession between
them and relics of the 13-15th cent. The further study may provide a new insight into
genesis of the Dnieper Cossacks.

Some valuable data on the Sech planigraphy, peculiarities of house-building and
economic development were obtained from the study of dwelling, farm and production
buildings in the Kamenskaya Sech. Even the first obtained data permit determining
directions of trade relations of the population and those handicrafts which were widely
developed in the Sech.

Одержано 23.10.90

ПІВДЕННЕ КОЛО ОБІГУ ДІРХЕМІВ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ (VIII—X ст.)

В. М. ЗОЦЕНКО

У статті наводиться порівняльний аналіз монетного обігу у Східній Європі.

Функціонування монетарної системи давньої Русі великою мірою про-
явилось під час обігу арабських монет, головним чином дірхемів, які у
VIII—IX — на початку XI ст. правили за загальноєвропейську «валю-
ту». Розроблена Р. Фасмером періодизація початкового етапу монетар-
ного обігу в Східній Європі, прийнята, в основному, й сучасними до-
слідниками. Поточнюються лише граничні дати. Універсальність дірхе-
мів у європейському монетарному обігу дозволила зробити висновок
про існування у згаданий час єдиної давньоруської монетарно-грошо-
вої та, пов'язаної з нею, вагової систем¹.

Виходячи із специфіки феодального товарного господарства з його
багатоукладністю і нерівномірністю розвитку економічних відносин,

¹ Фасмер Р. Р. Об издании новой типографии находок куфических монет в Восточ-
ной Европе // Известия АН СССР.—1933.— № 6—7.— С. 473—484; Янин В. Л. Де-
нежно-весовые системы русского средневековья: Домонгольское время.— М., 1956.—
С. 79, 123, 204; Кропоткин В. В. Экономические связи Восточной Европы в I тыс.
н. э.— М., 1967.— С. 118; Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби
феодалізму.— К., 1971.— С. 15—28.